

FERUDUN HAKAN
ÖZKAN**

Bayramî-Melâmîliğine Dair Bir Eser: Risâle-i Cevâhirü'l- İrfân Yahut Risâle-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk*

A Work on Bayramî-Melâmî Philosophy: Risâle-i
Cevâhirü'l-İrfân or Risâle-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk

Ö Z E T

Çalışmaya konu edilen eser, 16. yüzyıl Melâmî mutasavvıflarından Abdurrahmân el-Askerî tarafından kaleme alınmıştır. Dört nüshası bulunan eser 565 beyitten oluşmaktadır. Risâle-i Cevâhirü'l-İrfân yahut Risâle-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk, Allâh'ın birliğini ve Allâh'a hamdi içeren beyitlerle başlar, bunları peygambere salat u selam ve miraç mucizesinin anlatıldığı beyitler takip eder. Akabinde hidâyet, irfân, nûr-ı Hak, namaz, ma'ârif, aşk konuları ele alındıktan sonra eserin yazılış sebebi anlatılır. Giriş mahiyetindeki bu bölümün ardından sırasıyla insân-ı kâmilin hâlleri ve kutbu'l-aktâbın alametleri; veliler silsilesi; aşkın hâlleri ve velâyet sırrının Hicaz'dan çıkışı gibi başlıklar ele alınır. Cezbe, kutub, insân-ı kâmil, velâyet, velî, muhabbet, aşk, feyiz, hâl, ma'nâ, tecellî, irfân, ma'ârif konuları etrafında yoğunlaşan eserde sık sık Kur'ân-ı Kerîm'den âyetler iktibâs edilmiştir.

A B S T R A C T

Written by Abdurrahmân el-Askerî, one of the 16th century Melâmî philosophers, the writing in question has four different copies and consists of 565 couplets. Risâle-i Cevâhirü'l-İrfân or Risâle-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk starts with couplets about unity of and gratitude to Allâh, continues with appreciation towards the prophet and the miracle of ascension. After topics such as the true path, wisdom, God's light, worship, education and love have been mentioned, the reason behind the creation of this work has been explained. After this whole part of the writing which may be considered as "introductory chapter", author starts discussing about the perfect human being, marks of the "kutbu'l aktab", the chain of saints, states of love and the secret of saintliness coming from Hejaz. Having ecstasy, ascended people, saintliness, saints, affection, love, prosperity, state, spiritual realm,

* Makalenin Geliş Tarihi: 15.09.2021 / Kabul Tarihi: 21.10.2021.

Bu makale, 12-15 Kasım 2020 tarihlerinde çevrim içi olarak düzenlenen 3. Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan ve dijital bildiri kitabında yayımlanan (C.III, s. 145-156) *Bir Melâmî Metni: Cevâhir-i İrfân Yahut Risâle-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk* başlıklı bildirin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş hâlidir.

** Doç. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, (ferudun.ozkan@hbu.edu.tr), Orcid Id: 0000-0003-2941-7662.

Çalışmada öncelikle eserin niçin bir Melâmî metni olduğu izah edilmiş; ardından, ayrıntılı bir tartışma ve karşılaştırmayla, metinde adı geçmeyen eserin müellifinin, Abdurrahmân el-Askerî olduğu tespit edilmiştir. Eserin nüshalarından ikisinde epeyce yer tutan dönemin padişahu Kânûnî Sultan Süleymân'la ilgili bölümlerin diğer iki nüshada yer almadığı görülmüş; bu durumun, önemli Bayramî-Melâmî şeyhlerinden Oğlan Şeyh olarak bilinen İsmâil-i Ma'sûkî'nin Kânûnî döneminde idam edilmesiyle ilgili olabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada ayrıca, eserde geçen Melâmî kavramları üzerinde durulmuş, bu kavramlar müellifin diğer eserinden ve kimi tasavvuf sözlüklerinden yapılan alıntılarla ve eserin kendi anlatımıyla açıklanmıştır.

ANAHTAR KELİMELER

Cevâhir-i İrfân, Risâle-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk, Tasavvuf, Melâmîlik, Bayramî-Melâmîliği, Abdurrahmân el-Askerî.

KEYWORDS

Risâle-i Cevâhir-i İrfân, Risâle-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk, Mysticism, Melâmîlik, Bayramî-Melâmîliği, Abdurrahmân el-Askerî.

Giriş

Tasavvuf; dinin bâtinî/içsel yorumu olup insana kendini, dünyayı, yaratılmışları ve yaratıcıyı tanıma ve algılama yollarını gösteren bir öğretilerdir. Bu öğreti, insanı en olgun hâline getirmeye çalışırken birtakım ritüeller ve kavramlar üzerinden ilerler. Nihâî maksadı varlığın birliğine yani vahdet-i vücûda ulaşmak olan bu yola seyr ü sülûk adı verilir. Seyr ü sülûk, bu yola girenlere bütün yaratılmışların aslında gerçek birer varlık değil, mutlak varlık olan Allâh'ın isim, sıfat ve fiillerinin birer yansıması olduklarının öğretildiği bir eğitim sürecidir. Bu eğitim gerek gündelik uygulamalarla gerekse teorik eserlerle verilmiştir. Bunların kimisi Mantiku't-Tayr, Hüsn ü Aşk gibi sembolik, alegorik ve edebî, kimisi de bu çalışmaya konu olan Cevâhir-i İrfân / Risâle-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk gibi tamamen nazari ve bilgiye dayalı eserler olabilmektedir.

Risâle-i Cevâhirü'l-İrfân Yahut Risâle-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk'ın Mahiyeti

Risâle-i Cevâhirü'l-İrfân'ın serlevhadaki "Bayramî-Melâmîliği"yle ilişkili olup olmadığı, "Bir eseri Bayramî-Melâmî metni yapan unsurlar nelerdir?" sorusuna verilecek cevapla ortaya çıkacaktır. Zîrâ Bayramî-Melâmîliğinde hassaten vurgulanan birtakım hususlar vardır. Abdurrezzak Tek, *Melamet Risaleleri* adlı eserinde "Bayramî

manifestation, wisdom and education as its topics, this piece has often quoted parts from Qur'an.

In the work in question, firstly it has been explained why this is a Melâmî piece of art; then, with a detailed discussion and comparison, it has been discovered that the author of this piece, which hasn't been mentioned in the piece itself, is Abdurrahmân el-Askerî. It is noticed that certain chapters of the book about the sultan of the day, Kanuni Sultan Süleyman, was taken out of its two copies, the reason of which was considered to be that one of the important Bayramî-Melâmî shaikhs, İsmâil-i Ma'sûkî, also known as Oğlan Şeyh, has been executed in Kânûnî. This work also analyzes some of the Melami terminology, attempting to explain it with the help of the expression of the book in question, the other book of the author and certain quotations from certain mysticism dictionaries.

Melâmîliğinin Temel Özellikleri” başlığı altında özetle şerîata uyma; ehl-i sünnetten olma; kutba / insân-ı kâmile tabi olma; mürşide itaat; taç, hırka, zikir, vird, âyin, semâ, deverân gibi ritüellerden uzak durma; fazl-ı ilâhî’ye mazhar olma; cezbe, aşk ve muhabbete dair sohbet etme; vahdet-i vücûda ve hakikat-i Muhammediyye’ye inanma; ehl-i beyte muhabbet duyma gibi hâl ve tavırları sıralar (2007: 45-56). *Risâle-i Cevâhirü'l-İrfân* (Bundan sonra *Risâle* olarak anılacaktır.)’da da aşağıdaki beyitlerde görüldüğü üzere anılan bu hususlar ele alınmıştır:

Şerî’at cübbesine çekdi başum

Şerî’at matbahından kıldı aşum (*Risâle* 123. beyit)

Şerî’atdur tarîkatdur hakîkat

Şerî’at olmasa olmaz tarîkat

Be-zâhir **şer’**ledür hâsıl-ı insân

Ki **şer’**i olmayan bulmaya dermân

Şerî’atsizde îmândan eser yok

Îmânsız kişide Hak’dan haber yok (*Risâle* 394-396. beyitler)

Hem **şerî’at** hem tarîkat ma’rifet

Ehl-i İslâm buldılar çok menfa’at (*Risâle* 440. beyit)

Nişânı bu durur **kutb-ı zamânun**

Muhabbet eylesen mest ola cânun (*Risâle* 538. beyit)

Kılurlar kâmil insân-ile vuslat

Olur hâsıl olara **bezm-i vahdet** (*Risâle* 241. beyit)

Bu feyzün sâhibidür **kâmil insân**

Şarâb-ı ‘ışka dirlen âb-ı hayvân

Tarîk-i evliyâdadur bu hâlet

Murâd olursa idelüm delâlet

**Eger buldunsa muhkem tut etegin
Ziyâret-gâh idin anın yatağın**

Cihânun terkin ur terk itme anı
Ele girmez bilesin her zamânı (*Risâle* 495-498. beyitler)

Heves kılmaz dahı **tâc u risâle**
Velîkin şevkı artar hem visâle (*Risâle* 68. beyit)

Anı aldayımaz merd-i füsûn-sâz
Semâ' u harf u savt u lahn u âvâz (*Risâle* 489. beyit)

Ma'aza'llâh ki merdân ola kâyil
Semâ' u raksa ya'nî ola mâyil (*Risâle* 514. beyit)

Fazl-ı Hak'dur işbu feyz-i bî-misâl
'İşk-ı Hak'dur pertev-i nûr-ı visâl (*Risâle* 417. beyit)

Nedür câm-ı hidâyet **fazl-ı Sübhân**
Zuhûr-ı **feyz ü cezbe** lutf u ihsân (*Risâle* 37. beyit)

Vücûdı kendügendür zâtı kâ'im
Vücûdı vahdet içre oldı dâ'im (*Risâle* 161. beyit)

Yukarıda zikredilen beyitlerden hareketle *Risâle'*yi de bir Bayramî-Melâmî metni olarak nitelemek mümkündür.

*Risâle'*nin bir Melâmî metni olduğunu gösteren bir başka husus da kendinden sonra kaleme alınmış diğer Melâmî metinleriyle olan ilişkisidir. Mevlânâ'nın *Mesnevî'sini* şerhetmesi sebebiyle "şârih-i Mesnevî" olarak anılan Sarı Abdullah Efendi (d. 992 / 1584 - öl. 1071 / 1660)'nin "ahvâl-i sülûku, eimme-i isnâ aşereyi, hulefâ-yı râşidîni, Nakşîyye, Halvetiyye, Mevleviyye ve sâir tarîkatların silsilelerini, sofiyye ricâlinin terâcim-i ahvâlini ve nihayet Hacı Bayram ve Emir Sikkînî'den itibâren İdris-i Muhtefî de dâhil olmak üzere gelip geçen Melâmî kutuplarının terceme-i hâllerini hâvî bir eser" (Gölpınarlı 2011: 142) olan *Semerâtü'l-Fu'âd* adlı eserinde *Risâle'den* alınmış 64 beyit bulunmaktadır.

Bunlardan *Risâle*'nin 392 ilâ 453. beyitleri arasındaki 31 tanesi *Semerâtü'l-Fu'âd* 'ın 91-92. sayfalarında; *Risâle*'nin 481 ilâ 564. beyitleri arasındaki 33 tanesi *Semerâtü'l-Fu'âd*'ın 147-148. sayfalarında yer almaktadır (Sarı Abdullah Efendi 1288)¹.

Gölpınarlı, *Risâle*'de, Melâmî-Bayramî şeyhlerinden Pîr Alî-yi Aksarâyî'nin sözlerinin nakledildiğinden bahseder (2003: 213). Bu bağlamda *Risâle*'nin:

Zamânümde geleydi İbni Edhem
Uraydum zahm-ı dil derdine merhem

Zuhûr ideydi anda hâl ü ma'nî
Kemâl-i feyz ü 'ilm-i men ledünnî

Ana tahtını terk itdürmez-idüm
İderse dahı anı komaz-ıdum

Ne 'arz olsa olaydı ana ma'rûf
Olaydı hâli hep ilhâma mevkuf

Anun pîri velî durur güzîde
Degüldür evliyâ ol âferîde (*Risâle* 547-551. beyitler)

beyitleri, Bayramî-Melâmîlerinden La'lîzâde Abdalbâkî (öl. 1159 / 1746)'nin *Sergüzeşt* isimli "ceddi şârih-i Mesnevî Sarı Abdullah Efendi'den sonra kendi zamanına kadar gelen Melâmî ricâlini ve ahvâl-i tarîkatı" (Gölpınarlı 2011: 155) anlattığı eserinde geçen "Misbâh-ı envâr-ı hakikat, sâkî-i kevser-i tarîkat, reh-nümâ-yı cezbe-i Rahmân Pîr Alî Sultânü'l-Aksarayî (kuddise sirruhû)... lisân-ı şerîflerinden mesmû' olduğu mervîdir ki, 'Eğer İbrâhim Edhem bu fakirin zamanında olaydı, bana geleydi, terk-i devlet ü saltanata rızâ vermez idim, kemâline eriştirip dünyâ ve âhiret sultanlarından olurdu. Mürîd-i sâdika terk-i saltanat-ı dünyâ lâzım değildir' buyurmuşlardır." (Tek 2007: 132) ifadeleriyle

¹ Bu beyitleri Gölpınarlı, *Risâle*'nin Mihrişâh Sultan nüshasından kendisinin istinsah ettiği nüshada tek tek işaretleyerek bunların *Semerâtü'l-Fu'âd*'a da alındıkları notunu düşmüştür.

örtüşmekte olup bu beyitlerin Pîr Alî-yi Aksarâyî'nin sözleri olduğu da anlaşılmaktadır.

Yine La'lîzâde'nin *Hediyetü'l-Müştâk Fî Şerhi Mesleki'l-Uşşâk* adlı eserindeki:

Nişânı bu durur kutb-ı zamânun

Muhabbet eylesen mest ola cânun (Ayçiçeği 2020: 195)

beyti *Risâle'*de 538. beyit olarak yer almaktadır.

Buraya kadar zikredilen ortaklık ve benzerlikler, *Risâle-i Cevâhirü'l-İrfân*'ın bir Bayramî-Melâmî metni olduğunu kanıtlamaktadır.

Bir Eser İki İsim

Çalışmaya konu olan eserin dört nüshası ve iki farklı ismi vardır. Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Koleksiyonu 203 numarada kayıtlı mecmuanın 63-76. varakları arasında yer alan nüshasında ve bu nüshadan da Abdalbâkî Gölpınarlı'nın istinsah ettiği Mevlânâ Müzesi, Abdalbâkî Gölpınarlı Kütüphanesi 159/I numarada bulunan diğer nüshasında ismi *Risâle-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk'*tır. Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu 3766 numarada kayıtlı nüshada ise *Hâzâ Risâle-i Cevâhirü'l-İrfân* başlığı kullanılmış ve eser kataloğa da *Risâle-i Cevâhirü'l-İrfân* ismiyle kaydedilmiştir. Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Koleksiyonu Manzum 908/1 numaralı nüshada ise eserin ismi zikredilmemiştir. Her iki isim de doğrudur, zîrâ ilk iki nüshanın serlevhasında *Risâle-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk*, sebab-i telif kısmının başlığında ise *Der-Beyân-ı Sebeb-i Te'lîf-i Kitâb ve Tahrîr-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk* ifadeleri yer almaktadır; ancak Gölpınarlı'nın istinsah ettiği nüshanın serlevhasının üstünde "cevâhir" yazıldığı da görülmektedir. Dört nüshada da yer alan;

Revân oldum kitâbı söylemege

Hakâyık sırların keşf eylemeğe

Zuhûra geldi çün kim bahr-i 'ummân

Cevâhir kodılar adın pes 'îrfân (*Risâle* 158-159. beyit)

beyitlerinden anlaşılacağı üzere Askerî, kitabını yazmaya başlayınca adını *Cevâhir-i İrfân* (muhtemelen Pîr Alî-yi el-Aksarâyî ya da Pîr Ahmed-

i Edirnevî) koymuştur. Metnin müellif hattı elde olmadığı için her iki ismi de kabul etmek yerinde olacaktır.

Bir Eser İki Telif

Klasik Türk edebiyatı metinlerinde zaman zaman rastlanan, aynı eserin tekrar telif edilmesini hatırlatan bir durum Risâle için de söz konusudur. Eserlerin birden çok kez telif edilmesinin ardında çoğunlukla müellifin eserini tekmil ve tashih etme arzusu ya da hükümdar değişmişse aynı eseri bazı farklılıklarla yeni hükümdara da takdim etme isteği yatmaktadır ki bu durumlarda genellikle eserin eklemelerle zenginleştirildiği, hacminin artırıldığı görülür.² Ancak Risâle'deki değişim müellif eliyle değil müstensih eliyle gerçekleştirilmiştir. Zîrâ yukarıda zikredildiği üzere eserin dört nüshası olup bunlardan MŞ (Mihrişah Sultan) ve G (Gölpınarlı istinsahı) nüshaları aynı olup cem'an 356 beyittir; HM (Hacı Mahmud) nüshası 410, AE (Ali Emîrî) nüshası ise 540 beyitten oluşmaktadır. İlk iki nüshadan MŞ'nin istinsah tarihi 3 Muharrem 1091/4 Şubat 1680'dir. G nüshası ise Abdalbâkî Gölpınarlı tarafından bu nüshadan istinsah edilmiş olup (Gölpınarlı 2003: 211) MŞ'yle bire bir aynıdır. HM ve AE nüshalarının istinsah ya da telif tarihleri kayıtlı olmayıp metinden HM'nin AE'den ehil olmayan biri tarafından muhtasaran istinsah edildiği anlaşılmaktadır; zîrâ HM'de birçok kelimenin yanlış imlâ edildiği görülmektedir. Ayrıca HM ve AE'de ilk iki nüshadan farklı olarak sık sık devrin padişahı Kânûnî Sultân Süleymân'a atıf vardır. Sebeb-i teliften hemen önce yer alan:

“Der-tenbîh-i **sultânu'l-islâm ve'l-müslimîn** muhibbi'l-evliyâ'i ve'l-'ârifîn **es-sultân ibnü's-sultân bin es-sultân Süleymân Hân ibni sultân Selîm Hân** 'azze nasrahû Allâhümme eyyedehû bi-da'veti'l-'urefâ'i ve'l-'ibâdi ve ensarahum ve bi-himmeti's-

² Bu hususta Bostanzâde Yahyâ Efendi'nin (d.? - öl. 1639) *Gül-i Sad-Berg* isimli eseri güzel bir örnektir. Müellifin söz konusu eserini önce Sultan II. Osman(Genç)'a daha sonra da tekrar kaleme alarak Sultan IV. Murad'a sunduğu, ikinci yazımında eserin tertibinde, hacminde ve anlatımında da önemli değişiklikler yaptığı gözlenmiştir (Özkan 2011: 163-167)

sulehâ'i ve'z-zühhâdi ve ebedehû saltanatihî bi-şefâ'ati'l-evtâdi ve ahfiz bi-velâyetihî'l-kutbi ve'l-efrâdi ve e'immetihî umerâ'i ve ummetihî bi-hurmeti Muhammed hayru'l-'ibâdi ve ehleke 'adâ'ihî kemâ heleke Semûdi ve 'Âd ve ileyhi li-be'si'l-Hüdâ ve'r-reşâdi va'llâhümme tarîku's-savâbi ve's-sedâdi ve ahşerhu fî-zümreti's-sıddîkîn yevmi'l-mî'âdi inneke lâ-yuhlifu'l-mî'âdi yâ Rabbe'l-'ibâdi yâ Karîbu yâ Mucîbü istecib du'â'i bi-hurmeti resûlike yâ Mucîbe'd-de'avâti âmîn yâ Rabbe'l-'âlemîne ve yâ hayra'n-nâsırîne"

cümleleri durumun en belirgin kanıtıdır. Daha sonra:

Be-zâhir vasfıdur çün **zıll-ı Allâh**

Be-ma'nî kalbidür mir'ât-ı Allâh (*Risâle* 140. beyit)

Düzetgil anı bir şâhun adına

Ki 'âlem durduğınca ol okına (*Risâle* 152. beyit)

Bulardan bahş olur feyz-i İlâhî

Devâm-ı devlet-i zıll-ı İlâhî (*Risâle* 165. beyit)

Nizâmı 'âlemün emn ü emânı

Süleymânsın ki yokdur sana sâni (*Risâle* 178. beyit)

gibi beyitlerle ya da:

"Du'â-i dervîşân-ı bî-nişân der hakk-ı **hazret-i pâdişâh-ı 'âlem-penâh**. Allâhümme nevvere kalbî bi-nûri'l-evliyâ'i ve'l-'ârifîn ve eyyede saltanatehu bi-hurmeti'l-enbiyâ'i ve'l-mürselîn âmîn yâ Rabbe'l-'âlemîn"

"Der-Beyân-ı '**Arz-ı Niyâz-ı Bendegî** ve İzhâr-ı 'Acz u Ser-Efkendegî ıve Sıdk u İhlâs-ı Derûnî ve 'Arz-ı **Du'â-güyî vü Senâ-hânî**"

"Der-Tenbîh-i **emîrû'l-ümerâ'i'l-kirâm** zü'l-kadri ve'l-ihtirâm el-gâzî fî sebîli'llâh ve'l-mücâhidîne fî tarîki resûli'llâhi muhibbi'l-evliyâ'i ve'l-'ârifîn serveri'l-guzâti ve'l-mücâhidîn mine'l-feyzi İlâhî ve'l-esrâr ve nevvere kalbehu bi-nûri'l-envâr mâ dâmeti'l-arzi ve's-semâ'i ve eşrakate'l-arzu bi-nûri rabbihâ

ve kün lehu mu'înen fî külli hâli ma'a'l-kutbi ve'r-ricâli yâ ekrame'l-ekremîn ve yâ gıyâse'l-müstagîsîn bi-hurmeti'l-enbiyâ'i ve'l-mürselîn"

gibi dua cümleleriyle padişaha atıfta bulunulmuş; 165 ilâ 198. beyitlerde padişah methedilmiştir. Ancak MŞ ve G nüshalarında bu ifadeler hiç yer almamış, kimi zaman da:

Olur hâtifden anda bir işâret

Kim eyle **pâdişâha** sen beşâret (*Risâle* 133. beyit)

beytindeki "pâdişâha" ifadesi "cânlara";

Yüri **sultânı** eyle sırdan âgâh

Ne feyz itdi ne virdi ana Allâh (*Risâle* 134. beyit)

beytindeki "sultânı" ifadesi " 'uşşâkı";

Şeh-i devrân-ı 'ârif zinde-dildür

Muhibb-i evliyâdur hayli yıldur (*Risâle* 137. beyit)

beytindeki "Şeh-i devrân-ı 'ârif" ifadesi "ki 'âşıklar hemânâ" şeklinde değiştirilmiştir. 356 beyitlik MŞ ile 540 beyitlik AE arasındaki 184 beyitlik farkın önemli bir kısmı da padişahla ilgili beyitlerden oluşmaktadır. Bu ifadelerden HM ve AE nüshalarının Kânûnî döneminde kaleme alındığı ve diğer nüshalara takaddüm ettiği de anlaşılmaktadır. Bütün bu tafsilattan anlaşılacağı üzere Kânûnî Sultân Süleymân'a ithafen kaleme alınan eser, özellikle onun devrinde vuku bulan Oğlan Şeyh İsmâil-i Ma'sûkî ve avanesinin idamı hadisesinin oldukça öfkeli olduğu, katıyete yakın bir ihtimalle Bayramî-Melâmî dervişi olan eserin müstensihî tarafından eserdeki padişaha ilişkin bütün ifadeler adeta kazınıp atılmış ve eser tek mil değil tenkis edilmiş; müstensih, müellif gibi eser üzerinde tasarrufta bulunmuştur.

Risâle-i Cevâhir ü'l-İrfân Yahut Risâle-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk'ın Müellifi Meselesi

Risâle'nin tespit edilebilen dört nüshasında da müellif olduğu düşünülen Abdurrahmân el-Askerî'nin adı ya da Erünsal'ın *Mir'âtü'l-Işk* (Bundan sonra *Mir'ât* olarak anılacaktır.)'taki bir gazelden hareketle tespit ettiği mahlası "*Pîr Kulu*" (2003: XIX) geçmemektedir. Bu durumu Erünsal

şöyle izah etmektedir: “Yazmada, bu eserin Abdurrahmân el-Askerî’ye ait olduğunu gösteren bir kayıt bulunmamaktadır. Bu eserin bir kopyasını çıkararak ve Mevlânâ Müzesi’ne bağışlayan merhum A. Gölpınarlı da eserin bibliyografik künyesini verirken bu eseri herhangi bir müellife isnat etmemişse de Askerî’nin *Esrârü’l-Ârifîn İrşâdü’l-Âşıkîn Güftârü’l-Vâsilîn Tenbîhü’l-Gâfilîn* adlı eserinin tanıtımında *Risâle-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk*’ın bu eserin bir bölümü olabileceği yolunda görüş belirtmiştir. Filhakika gerek eserin muhtevası gerekse de eserdeki bazı beyitlerin *Mir’ât*’ta da bulunması, bu eserin Abdurrahmân el-Askerî’ye ait olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir (2003: XVIII) .”

Gölpınarlı’nın, Erünsal’ın yukarıda atıfta bulunduğu görüşü ise şudur:

“Bundan önceki manzum ve *Risâle-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk* adı verilen Risâlede,

O pertev hânkâha girse mestûr
İder sûfileri bi’l-küllî pür-nûr

Yanar sûfilerün tâc u külâhı
İrişür göklere derd-ile âhı

Hevâ kılmaz dahı tâc u risâle
Velîkin şevkı artar hem visâle

Riyâzet eylemezler dahı çokluk
Fenâ bulur irişür ana yokluk

.....

Eger mescidlere girse seher-gâh
Tecellîden olurlar cümle âgâh

.....

Eger dâru’l-fıkıha girse ol nûr
Olur müftî müderris mest ü mahmur

gibi beyitlerin bulunması (5.b-6.a), Pîr Alî Aksarâyî’nin sözlerinin nakledilmesi (12.b-13.a) bilhassa, müellif ve nâzımın,

Burada kalsun işbu dürr-i şehvâr
Kılalum bahr-i işka yine reftâr

beytiyle yeni bir bahse gireceğini bildirmesi *Esrârü'l-Ârifîn İrşâdü'l-Âşıkîn Güftârü'l-Vâsilîn Tenbîhü'l-Gâfilîn* adı takılan kitabın, aynı vezinde ve gene mesnevî tarzında

Elâ ey tâlib-i feyz-i İlâhî
Nazar kıl ma'nâya ko iştibâhı

beytiyle başlaması, 23. beyitten sonra nesre dönmesi fakat gene de yer yer nazımlarla Risâle'yi bezemesi, bize bu iki ayrı *Risâle*'nin, bir tek *Risâle*, *Nefahâtü'l-Işk* olduğu kanâatini vermektedir; bu takdirde *Esrârü'l-Ârifîn İrşâdü'l-Âşıkîn Güftârü'l-Vâsilîn Tenbîhü'l-Gâfilîn* ayrı bir kitabın adı değil, *Nefahâtü'l-Işk*'in bir bölümünün başlangıcıdır (2003: 213) ."

Gölpınarlı eserde Pîr Alî-yi Aksarâyî'nin sözlerinin yer aldığını dile getirmekte, ancak bu sözlerin neler olduğunu söylememektedir³; aynı şekilde Erünsal da bazı beyitlerin *Mir'âtu'l-Işk*'ta da geçtiğini söylemekte fakat hangileri olduğunu belirtmemektedir. Ancak metnin içeriğinden hareketle bu eserin XVI. yüzyılda yaşamış Bayramî-Melâmîlerinden Abdurrahmân el-Askerî tarafından kaleme alındığını söylemek mümkündür. Zîrâ Abdurrahmân el-Askerî'nin *Mir'âtu'l-Işk* adlı eserindeki kimi mısra ve beyitlerin aynıyla yahut yakın bir söyleyişle *Risâle*'de de geçtiği görülmektedir. Mesela *Risâle*'de 481. beyit olarak geçen:

Elâ ey tâlib ü cûyâ-yı esrâr
Ma'ânî kulzümü deryâ-yı ebrâr

beyti *Mir'ât*'ta, ilkinde bir kelime farkıyla (cûyâ - gûyâ), iki yerde geçmektedir (Erünsal 2003: 4, 159). *Risâle*'nin 85 numaralı:

Gönül levhinden okur 'ilm-i cânı
Nişân-ı bî-nişânîdür nişânı

beytinin ilk mısraının *Mir'ât*'ta:

Nişân-ı bî-nişânîdür nişânı

Nişânından bulurlar yine anı (Erünsal 2003: 173)

şekliyle yer aldığı görülmektedir.

Risâle'nin 342. beyti olan:

³ Bu husus yukarıda *Sergüzeşt* ve *Risâle*'den yapılan mukayeseli iktibaslarla açıklığa kavuşturulmuştu.

Muhabbet dillerün endîşesidür
Velî sanman ki her dil **pîşesidür**

Mir'ât'ta:

Mahabbet dillerün endîşesidür
Mahabbet ehl-i diller **pîşesidür**

(Erünsal 2003: 184)

hâliyle yer almaktadır.

*Risâle'*deki 467. beytin 2. mısraı olan
Evliyâ mir'ât-i Hak'dur bî-riyâ

Mir'ât'ta:

Kulûb-ı evliyâ mir'ât-i Hak'dur

şeklinde geçmektedir (Erünsal 2003: 6).

*Risâle'*de kutbdan söz ederken dile getirilen 86 numaralı:

Ve bî yenzur bi-nûri'llâh olur ol
Ve bî yentık bi-fazlı'llâh olur ol

beytinin *Mir'ât'ta:*

Velî *yesma'* velî *yantık* durur ol
Velî *yanzur bi-nûri'llâh* olur ol

şekliyle geçtiği görülmektedir (Erünsal 2003: 6).

*Risâle'*nin 251. beyti olan:

Şehâ cân 'ilmine dirler ma'ârif
Bu 'ilmi böyle ta'rîf itdi 'ârif

Mir'ât'ta:

Ma'rifet cân 'ilmidür ey 'ârifân
Fazl-ı Hak'dan feyz olur bu câvidân

biçiminde yer alır (Erünsal 2003: 116).

İki eser arasında bire bir örtüşmese de benzer olan diğer söyleyişler şunlardır:

Hadîs -i lâ yese'nâdür nişânı

Makâm-ı *lî ma'allâhdur* mekânı (Risâle 157. beyit)

Hadîs -i lâ yesa'nî kutb-ı aktâb

Olupdur 'arş-ı ma'nî kutb-ı aktâb (Erünsal 2003: 6)

Gelür Rahmân yili mülk-i Yemen'den

Gelürdi bûy-ı 'anber yâsemenden (Risâle 103. beyit)

Yemenden esdi câna bûy-ı ma'nî

Temevvüc itdi bahr-ı min ledünnî (Erünsal 2003: 15)

Yenâbî'-i ma'ârif ola cârî

Yedi deryâ ola kemter bınarı (Risâle 540. beyit)

Yenâbî-i ma'ârif fazl-ı Sübhân

Revân olur çıkar çün âb-ı hayvân (Erünsal 2003: 49)

Bu örneklerin dışında daha belirleyici bir benzerlik unsuru daha vardır ki o da yukarıda Gölpınarlı'nın zikrettiği beyitlerdir. Bayramî şeyhlerinden İbrâhim-i Tennûrî (öl. 887/1482)'nin *Gülzâr-ı Ma'nevî* (Bundan sonra *Gülzâr* olarak anılacaktır.) adlı eserinin *Beyân-ı Rumûz-ı Merd-i Ma'nevî ve Rumûz-ı Zü'n-Nâr-ı Ma'nevî* başlıklı bölümündeki 36 beytin (Demirel 2005: 46-47-48) olduğu gibi *Mir'ât'a* da alındığı, bunlardan aşağıda gösterilen bazılarının da çok benzer şekilde *Risâle* metninde de yer aldığı tespit edilmiştir:

O pertev hânekâha girse mestûr (*Risâle* 66. beyit)

O pertev seyr iderse hânekâhı (*Gülzâr* 1045. beyit; Erünsal 2003: 160)

Yanar sûfilerün tâc u külâhı (*Risâle* 67. beyit)

Yanar sûfilerün tâc u külâhı (*Gülzâr* 1045. beyit; Erünsal 2003: 160)

Eger mescidlere girse seher-gâh (*Risâle* 73. beyit)

Eger mescidlere düşerse nûrî (*Gülzâr* 1046. beyit; Erünsal 2003: 160)

Eger dâru'l-fakîhe girse ol nûr

Olur müftî müderris mest ü ma'mûr (*Risâle* 77. beyit)

Eger dâru'l-fıkıha düşe ol nûr
Fakîh andan ola hayrân u ma'mûr (*Gülzâr* 1049. beyit; Erünsal 2003:
160)⁴

Gerek bu söyleyiş benzerlikleri gerekse metindeki “insân-ı kâmil, kutb, kutbu'l-aktâb, cezbe, aşk” gibi Melâmîlerin üzerinde durdukları konuların yoğunlukla işleniyor olması ve *Risâle*'de, Askerî'nin pîri Pîr Alî'den söz eden

İrişe kevser-i 'ışkun meyinden

Bu devr içre emîn Pîr-i 'Alî'den (*Risâle* 319. beyit)

beytinin bulunması *Risâle* müellifinin Abdurrahmân el-Askerî olduğu düşüncesini desteklemektedir.

Abdurrahmân el-Askerî

Çalışmaya konu olan *Risâle*'nin müellifi olduğu düşünülen Abdurrahmân el-Askerî, Bayramî-Melâmî şeyhlerinden Pîr Alî-yi Aksarayî'nin mürididir. *Mir'âtü'l-Işk* adlı eserinden anlaşıldığı kadarıyla henüz küçük bir çocukken babası ölmüş ve ölmeden önce kendisine bazı konularda vasiyette bulunmuştur. Pîr Ali el-Aksarayî 939/1532-33 yılında dervişi Baba Hasan'ı kendisine taraftar toplaması amacıyla İstanbul'a gönderdiği zaman Abdurrahmân da bu tarîkata intisap eder. Bundan altı ay sonra, bilahare Pîr Alî'nin halifesi olan Pîr Ahmed-i Edirnevî'nin de dâhil olduğu bir grupla Pîr Alî'yi görmek üzere İstanbul'dan ayrılır ve 940/1533 yılı muharreminde/temmuz-ağustos Aksaray'a ulaşır. Pîr Ali, Oğlan Şeyh namıyla tanınan oğlu İsmâil Ma'sûkî'yi Pîr Ahmed-i Edirnevî'ye emanet ederek İstanbul'a gönderdiğinde Abdurrahmân da onlarla beraberdir. Bir müddet sonra Oğlan Şeyh ile Ahmed-i Edirnevî arasında ihtilaf çıkınca Ahmed-i Edirnevî ile Edirne'ye gider ve bir süre orada kalır. Babasının ısrarı üzerine Aksaray'a dönen İsmâil-i Ma'sûkî tekrar İstanbul'a dönmek isteyince Pîr Ali el-Aksarayî, Ahmed-i Edirnevî'yi çağırarak oğlunu artık zaptedemediğini, onu alıp İstanbul'a götürmesini söyler. Abdurrahmân da Ahmed-i Edirnevî ile Aksaray'a gider ve Oğlan Şeyh'i alıp İstanbul'a dönerler. Yolda, aralarında yine

⁴ Gölpınarlı bu beyti, kendi istinsah ettiği *Risâle* nüshasında işaretlemiş ve bunun *Gülzâr-ı Ma'nevî*'den alındığı notunu düşmüştür.

ihtilaf çıkınca Oğlan Şeyh'ten Eskişehir'de ayrılarak 944/1537-38 yılında İstanbul'a ulaşırlar. Bu sırada Pîr Ali el-Aksarayî ölür ve bir süre sonra Oğlan Şeyh de bazı müritleriyle beraber idam edilir. Abdurrahmân el-Askerî de Pîr Ahmed-i Edirnevî'ye bağlanır ve Edirneye gider. Abdurrahmân el-Askerî'nin 957/1550-51 yılında Edirne'de olduğu bilinmektedir. Müellifin hayatı hakkında tespit edilebilen bilgiler bu kadardır (Erünsal 2003: XXIII-XIV).

Abdurrahmân el-Askerî'nin tespit edilebilen 6 eserinden söz edilmektedir:

1. *Resâil-i Uşşâk*
2. *Kitâb-ı Menâkıb*
3. *Nefehâtü'l-Işk*
4. *Mir'âtü'l-Işk*
5. *Esrârü'l-Ârifîn İrşâdü'l-Âşıkîn Güftârü'l-Vâsilîn Tenbîhü'l-Gâfilîn*
6. *Risâle-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk / Cevâhirü'l-İrfân* (Erünsal 2003: XXVIII-XXX).

Bu eserlerden ilk üçünün var olduğu çeşitli kaynaklarda söylene de eserler henüz ele geçmemiştir. *Mir'âtü'l-Işk* İsmail Erünsal tarafından bir inceleme ve çeviri yazı metni ile neşredilmiştir.

Esrârü'l-Ârifîn İrşâdü'l-Âşıkîn Güftârü'l-Vâsilîn Tenbîhü'l-Gâfilîn: Eserin dört nüshası vardır. Bunlardan biri Süleymaniye Kütüphanesi Mihrişah Sultan Koleksiyonu 203 numarada kayıtlı mecmuanın 76-88 varakları arasında; diğer üçü ise 159/II, 151/II ve 165 numaralarıyla Mevlânâ Müzesi Abdalbâkî Gölpınarlı Kütüphanesinde yer almaktadır. 159/II numaralı nüsha, Abdalbâkî Gölpınarlı tarafından Süleymaniye Kütüphanesindeki nüshadan istinsah edilmiştir. *Mevlânâ Müzesi Abdalbâkî Gölpınarlı Kütüphanesi Kataloğu*'nda 159/II nüsha tanıtılırken kataloğu yayıma hazırlayanlar tarafından "Bu Risâle 'Askerî Abda'l-Rahmân'ın *Nefahâtü'l-Işk* adlı Risâlesidir. Gölpınarlı, Mihr-i Şah K. nüshasından yazdığını, Risâlenin, Mecmûa'nın 76-88 yapraklarında olduğunu yazmış..."(Gölpınarlı 2003: 213) denilmiştir. Her ne kadar

Gölpınarlı bu risalenin *Nefahâtü'l-Işk* olduğunu iddia etse de Erünsal, Gölpınarlı'nın *Künhü'l-Ahbâr*'da bulunduğunu söylediği, müellifinin Abdurrahmân el-Askerî adının da *Nefahâtü'l-Işk* olduğunu belirttiği özet metinde *Esrârü'l-Ârifîn İrşâdü'l-Âşıkîn Güftârü'l-Vâsılîn Tenbîhü'l-Gâfilîn*'deki bilgilerin bulunmadığı ve *Esrârü'l-Ârifîn İrşâdü'l-Âşıkîn Güftârü'l-Vâsılîn Tenbîhü'l-Gâfilîn*'nin büyük bölümü de *Mir'âtü'l-Aşk*'in içinde yer aldığı için bunun mümkün olmadığını ve *Nefahâtü'l-Işk*'in Askerî'nin başka bir eseri olduğunu dile getirmiştir (Erünsal 2003: XXVIII-XIX). Çalışmanın konusu olan *Risâle*, aşağıda ele alınacaktır.

Melâmîliğe Dair

Tasavvuf ya da irfân adı verilen ve insanı sıradan bir beşer olmaktan alıp Tanrı'nın ahlakıyla ahlaklandırarak kâmil insan hâline getiren ve Tanrıya ulaştıran mektep de din içinde daha ince bir yoldur. Tasavvuf yolunun önemli isimlerinden olan Sülemî, *Risâletü'l-Melâmiyye* adlı eserinde ilim erbabını ve sûfîleri şu şekilde sınıflandırarak tanımlar:

“Birinci grup, hükümleri bilen, onları toplamak, muhafaza etmek ve yaymakla meşgul olan şeriat âlimleri, fakihlerdir; ikinci grup, havas denilen, Allâh'ın kendini bilme üstünlüğü verdiği gruptur. Allâh, onları halkın uğraşlarından alıp kendisine yöneltmiş olup onların bütün iş ve istekleri Allâh ileldir; üçüncü gruba ise melâmetîler adı verilir. Allâh onların bânînlerini kurb, ittisâl ve üns lütufları ile süslemiş, onları gaybın sırlarına erdirmiştir. Onların Hak'tan ayrılmaları imkânsızdır. Onlar cem', kurb, üns ve vuslat makamlarına ulaşınca Allâh onların zâhir olmalarını istemeyip onları halktan gizlemiştir... (Bolat 2011: 173-174).”

Arapça “levm: kınama” kökünden türetilen ve kişinin kendini kınaması, kibirlenmemek için toplumca kınanacak işler yapması ve kınayanın kınamasına aldırış etmemesi gibi anlamları barındıran melâmet kelimesi, halk ağzında da bu tanımlara uygun olarak “rezil rüsva olmak, herkesin diline düşmek” anlamlarıyla ve “malamat olmak/etmek” söyleyişiyle kendine yer bulmuştur.

Tasavvuf geleneğinin büyük teorisyeni İbnü'l-Arabî de *Fütûhâtu'l-Mekkiyye* adlı eserinde “Melâmîler, yaratıklardan herhangi bir şeyle farklılaşmazlar. Bu yüzden onlar, bilinmeyenlerdir; hâlleri de sıradan insanlarınki gibidir. Bu ismi almalarının nedeni, şakirtleriyle ilgili bir nedene dayanır: Onlar Allâh karşısında sürekli nefislerini kınarlar ve kendilerini tezkiye edecek veya sayesinde rahatlayacakları nefislerine ait bir amel görmezler (Demirli 2005:455).” sözleriyle Melâmîliğin, kendini kınama, nefisini beğenmeme tavrına dayandığını belirtir.

Melâmetîliğin tarihi seyri, Melâmîlik araştırmacıları tarafından Harîrîzâde (1850-1882)'nin *Tıbyânu Vesâilil-Hakâik fî Beyâni Selâsili't-Tarâik* adlı eserindeki tasnif esas alınarak üç devre hâlinde değerlendirilmiştir:

“1. Melâmiyye-i Kassâriyye, İlk Devre Melâmîleri ve Tarîkat-ı Aliyye-i Sıddîkiyye: III. hicrî asırda Nişabur'da Ebû Hafs Haddâd (öl. 270/884), Hamdûn Kassâr (öl. 270/884) ve Ebû Osmân el-Hîrî (öl. 298/910) aracılığıyla ortaya konmuş bir harekettir.

2. Melâmiyye-i Bayrâmiyye, Orta Devre Melâmîleri ve Tarîkat-ı Aliyye-i Bayrâmiyye: IX. hicrî asırda Ömer Sikkînî'nin (öl. 880/1475) önderliğinde kurulmuş olup bu harekete Bayrâmiyye Melâmîliği adı verilmiştir.

3. Melâmiyye-i Nûriyye, Son Devre Melâmîleri ve Tarîkat-ı Aliyye-i Nakşibendiyye: 1228/1813'te Kâhire'de doğan Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî'ye (öl. 1304/1887) nisbet edilen tarikattır (Bolat 2011: 19)“.

Melâmetilik müstakil bir tarîkat olmayıp bir hâl, tavır ve meşrep olarak değerlendirilmiştir (Gölpınarlı, 2011: 190). Yukarıdaki tasniften anlaşılacağı üzere ikinci devre Melâmîleri, Bayrâmiyye tarîkatine; üçüncü devre Melâmîleri ise Nakşibendiyye tarîkatine mensupturlar. Başka tarîkatlere mensup Melâmîlerden de söz etmek mümkündür. “Mesela; Mevlevilikten Sultan Dîvânî Simâî Mehmet Ef. (935/1528-29) mükemmel bir Melâmet mümessili olduğu gibi yine bu sebeptendir ki Mevlevî

meşayihinden Yenişehirli Hacı Hasan Nazif Dede Ef. Melâmîlikle meşhurdur (Gölpınarlı 2011: 190).”

Cevâhirü'l-İrfân / Risâle-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk'ın Muhtevası ve Bazı Tasavvufî Kavramlar

Risâle, klasik eser tertibine uygun olarak hamdele ve salve ile başlamaktadır. Bu bölümlerde “hilkat, tecellî, irfân, hâl, gönül, Melâmetin gerekleri, hafâ, aşk” gibi konulara değinilmektedir. 105. beyitten itibaren eserin kaleme alınış sebebinin anlatımına geçilir. Klasik eserlerde genellikle hâtiften bir sesin ya da dostların ziyarete gelerek müellife boş oturmaması, bir konuda bir eser yazması gerektiği gibi uyarılarda bulunması üzerine kendisini o konuda bir eser yazma zorunda hisseden müellif bu sâikle eserini kaleme aldığını belirtir. *Risâle*'de müellif bir seher vakti Yemen tarafından rahmet yelinin estiğini⁵ ve virdini tamamlarken “Ben Allâh'ım, bana dön” hitabını duyduğunu söyler. Müellif, bu hitap ve ilham üzerine kendine seslenerek aşk kadehindeki şarabı yazması ve muhabbet meclisini tefsir etmesi gerektiğini dile getirir. Yine bu bölümde; gönül ehli pâdişahı sırdan haberdar etmesi ve kitabını da yine padişahın adına düzenlemesi gerektiğini söyleyen müellif, şeyhleri olan Pîr Alî-yi Aksarayî ya da Ahmed-i Edirnevî olabileceği düşünülen zâtlar tarafından eserin adının *Cevâhir-i İrfân* olarak belirlendiğini şu sözlerle dile getirir:

Zuhûra geldi çün kim bahr-i 'ummân

Cevâhir kodılar adın pes 'irfân (*Risâle* 159. beyit)

Bu bölümden sonra da 165. beyitten başlayarak 198. beyte kadar padişah övülür. “Du'â-i dervîşân-ı bî-nişân der hakk-ı hazret-i pâdişâh-ı 'âlem-penâh” başlığıyla 213 ilâ 227. beyitlerde padişaha dua edilir. “Der-Tenbîh-i Ahvâl ü Taleb-i Ehl-i Hâl”, “Ma'rifeti'l-Velî Min As'abi Ma'rifeti'llâhi”, “Der-Beyân-ı 'Arz-ı Niyâz-ı Bendegî ve İzhâr-ı 'Acz u Ser-Efkendegî ve Sıdk u İhlâs-ı Derûnî ve 'Arz-ı Du'â-güyî vü Senâ-hânî”, “Der-Tenbîh-i emîrû'l-ümerâ'i'l-kirâm zü'l-kadri ve'l-ihtirâm el-gâzî fî sebîli'llâh ve'l-mücâhidîne fî tarîki resûlu'llâhi...”, “Der-Beyân-ı Ahvâl-i İnsân-ı Kâmil ve Nişânâ-yı Kutbü'l-Aktâb”, “Der-Beyân-ı Ahvâl-i Silsile-

⁵ “Muhakkak ki ben Rahmân'ın nefesini Yemen tarafından duyuyorum.” (Ceylan 2007:159) hadisine telmih vardır.

i Evliyâ Kaddesa'llâhu Esrârehüm", "Der-Beyân-ı Ahvâl-i 'Işk-ı Dil-nüvâz ve Seyr-i Sırr-ı Vilâyet Ez-Hicâz" başlıkları altında "insân-ı kâmil ve kutbu'l-aktâbın hâlleri, velîlerin silsileleri; aşkın hâlleri, sırrın Hicaz'dan Irak'a ve Rum (Anadolu) ülkesine gelişi ve feyz-i ezel, elest" vb. konular ele alınır, sık sık Kur'ân-ı kerîm'den âyetler iktibâs edilir.

Alâmet-i Melâmet

Risâle'de, belirgin bir başlık altında sunulmasa da Melâmîlik kaynaklarında zikredilen kimi özelliklerin anlatıldığı görülmektedir. Eserde, çalışmanın başındaki *Risâle-i Cevâhirü'l-İrfân Yahut Risâle-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk'ın Mahiyeti* başlığı altında zikredilen Melâmîlik alâmetlerini anlatan beyitler dışında da Melâmîliğe ilişkin beyitler yer almaktadır:

Gerçek sûfî, sûfîliğini belli edecek giyim kuşam tarzına, elde kitapla gezmeye heveslenmez; başkaları gibi nefsinin terbiye için riyâzete girmez, o Hak'ta fânî olarak Hakk'a kavuşur; ikiyüzlülük yaparak insanlara kendini olmadığı gibi göstermekten uzak durur; Hakk'ın tecellîsi ile daima cezbe hâlinde olmayı diler; görünüşte halkla beraberdir ancak o, Hak'la beraber olan bir kâmil insandır ve güzel sıfatlarla sıfatlanıp kötü özelliklerden arınmış olmalıdır; hidayete erişmek sözle, sadece hırka ve şal giymekle olmaz:

Heves kılmaz dahı tâc u risâle
Velîkin şevkı artar hem visâle

Riyâzet eylemezler dahı çokluk
Fenâ bulur irişür ana yokluk

Riyâyı terk ider olmaz mürâyî
Dem-â-dem gözler ol cân bu arayı

Tecellîden diler mest ola her ân
Olur meczûb-ı sâlik ehl-i 'irfân

Yürür sûretde ol halk-ile yeksân
Be-ma'nî olur ol bir kâmil insân (*Risâle* 68-72. beyitler)

Hamîde evsâf-ile olmak gerekdür
Zemâyimden berî olmak yigrekdür (*Risâle* 397. beyit)

Hidâyet bilesin kâl-ile olmaz
Mücerred hırka vü şâl ile olmaz (*Risâle* 482. beyit)

Tecellî

Risâle'de sıkça karşılaşılan (33 kere) kavramlardan birisi de "tecellî"dir. "Tecellî, lügatte zuhûr ma'nâsına gelir. Tasavvuf ıstılâhında Hakk'ın zât ve sıfâtının zuhûrudur. Daha doğrusu, Allâh Teâlâ'nın ârifin gönlünde zâhir olmasıdır (Eraydın 2008: 197)." Bu bağlamda sûfînin gönlü âdeta çalılıklarında Hakk'ın Hz. Mûsâ'ya bir âteş olarak görüldüğü Eymen Vâdîsi gibidir, Hakk'ın tecellî ettiği yerdir:

Gönüldür vâdi-i Eymen muhakkak
Ene'l-hak söyleyen Hak'dur muhakkak (*Risâle* 110. beyit)

Risâle'ye göre tecellîden maksat irfân, yani Hakk'ı bilmektir, zaten Tanrı Teâlâ'nın Âdem'de tecellîsi de kendisini bildirmek içindir; hadis-i kudsî olduğu tartışmalı da olsa tasavvuf edebiyatında sıkça dillendirilen "Ben, bilinmeyen bir hazine idim, bilinmeyi diledim, bunun için yaratıkları yarattım." mealindeki söz, tecellînin amacını bildirir; *Risâle*'de ise bu ma'nâ Zâriyât suresinin "Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım." meâlindeki 56. ayetinden iktibasla dile getirilmiştir:

Tecellîden nedür maksûd-ı 'irfân
Şu'ûn-ı zât-ı Hak'dan olan ihsân (*Risâle* 40. beyit)

Zuhûrî Âdem'ün 'irfân içündür
Tecellî vü tasarruf cân içündür

Beyân-ı mâ halakte'l-cinni ve'l-ins
Ki 'irfân-ile tefsîr itdi her cins (*Risâle* 47-48. beyitler)

Şeytan bu tecellî sırrına vâkîf olamamıştır, kişiöğlü ise Elest meclisinde bu tecellîyi görmüştür. Orada hiçbir belirtisi olmayan bu sırrı gören insan, bu dünyada da Tanrı'nın tecellîsini -insân-ı kâmili- görünce herhangi bir belirtisi olmadığı hâlde tanır. Ancak kişi anadan doğma kör ise, yani gönül gözü kapalıysa bu tecellîden ona hiçbir şey görünmez, ne

Elest bezminde ne de bu dünyada nasiplenemez; o, adeta ot yiyen bir hayvan gibidir:

Bu sırra vâkîf olmadı çü Şeytân
Tecellî neydügin bilmez bilür cân

Elest ün demlerinden cân hâzır
Tecellîye olupdur anda nâzır

Eger gördise anda bî-nişânı
Göricek bunda anlar ol nişânı

Eger a'mâ-yı mâder-zâd ise cân
Tecellîden ana olmaya ihsân

Ne andan aldı geldi armaganın
Ne bunda gördi ol sırrun nişânın

Olur mânend-i hayvân-ı 'alef-hâr
Esîr-i mihnet ü zâr u giriftâr (*Risâle* 41-46. beyitler)

Ezel bezminde cân hod mest meczûb
Tecellîdür hemân 'âlemde matlûb (*Risâle* 237. beyit)

Hakk'ın nûru, evliyâyâ ulaşıp maksadına eren kimsenin Tûr Dağına benzeyen varlığında -Hz. Mûsâ'nın duası üzerine Tûr Dağı'na tecelli etmesi gibi- tecelli ederek onu varlık bağından kurtarır, yani fenâ fillâh makamına ulaştırır; zaten kulun maksadı da Hakk'a ulaşmaktır:

İrişen evliyâyâ buldı maksûd
Tecellî eyler aña nûr-ı ma'bûd

Olur Tûr-ı vücûdında tecellî
Tecellîden 'ayân olur tesellî (*Risâle* 55-56. beyitler)

İrişen evliyâ bezmine nâ-gâh
Tecellîden olısar kalbi âgâh (*Risâle* 91. beyit)

İrfân

Eserin adında da geçen “irfân” kavramı metinde sık (17 kere) görülmektedir. Arapça “arafe / bilmek” mastarından türetilmiş olan ve zaman zaman “tasavvuf” yerine de kullanılan irfân, tasavvufî terim olarak “Marifet, keşf, hads, ilham, sezgi, manevî ve rûhî tecrübeyle elde edilen bilgi, tecrübî bilgi” (Uludağ 2005: 189) olarak tanımlanmaktadır. Aynı kökten türetilen marifet ise *Risâle*’de “cân ilmi” tabiriyle karşılanmaktadır. Askerî, aynı tanımı “Ehlu’llâh yanında ilmden murâd ma’rifetdür. Ma’rifet cân ilmüne dirler. Ol zevk-i Hakkânî ve feyz-i ilm-i ledünnîdür.” (Erünsal 2003: 116) sözleriyle *Mir’ât*’ta da dile getirmektedir. Marifet, Tanrı bilgisi, Tanrı’yı bilmek olduğu için buradaki cân kelimesi varlık, Tanrı’nın varlığı anlamında kullanılmış olmalıdır:

Şehâ cân ‘ilmine dirler ma’ârif
Bu ‘ilmi böyle ta’rîf itdi ‘ârif (*Risâle* 251. beyit)

Yüri cân ‘ilmini tahsîl eyle
Bu cânı cânâ hoş tebdîl eyle (*Risâle* 255. beyit)

Muhabbet

Türkçe “sevgi” kelimesiyle karşılanan “muhabbet”, Şârih-i Mesnevî İsmâil-i Ankaravî’nin *Kasîde-i Tâiyye Şerhi*’nin dîbâcesinde “Muhabbet, nefsin bir şeye, onun idrâki derecesinde meyil göstermesidir.” (Şimşek 2017: 242) şeklinde tarif edilmektedir. Kimi sûfilerce aşkın başlangıcı irâde, sonraki aşaması da muhabbet olarak dile getirilmiştir (Cebecioğlu 2009: 65). Askerî, *Risâle*’sinin 27 beytinde muhabbeti anlatmıştır. Ona göre muhabbet ışığı, Hakk’ın nûrudur ve onun ziyası nebîlerde görülür (178. b.). Muhabbet bir mektep, Hak aşkı o mektebin hocası, Allâh’ın iyi kulları olan ebrâr ise o okulda Hakk’ın feyizlerini okuyan öğrencilerdir (253. b.). Sâlik için Hakk’ın fazlı olan hidayete giden yol muhabbettir (257. b.) ve muhabbete eren cân her dem feyz ve cezbededir (328. b.). Muhabbet hususunda Hz. Ali örnek alınmalıdır (336. b.). Gönül sermayesi muhabbettir, muhabbet olmasaydı Hakk’ın cilveleri gizli hazinesinde kalır ortaya çıkmazdı, muhabbet aşk yolunda ve evliyâlar topluluğundadır, muhabbet gönül endişesidir fakat her gönülde bulunmaz. Muhabbet Hudâ nûrunun parıltısı ve nebilerin cevheridir, âlemin kutbu olan gerçek erler ve velîler muhabbet madenidir (339 ilâ 344.

b.). Velînin nişânı muhabbettir (355. b.). Muhabbet konusunda Veysel Karanî gibi olmak; onun, Hz. Peygamber'i görmeden beslediği derin aşkını örnek almak gerekir (358. b.). Tâlib ve matlûb arasında daima muhabbet olmalıdır, muhabbet ve aşk bir olmalıdır (359-360. b.). Aşk yolunun başında ve sonunda övünç kaynağı olan hâl muhabbettir, bu yüzden aşk yolunda gidenin muhabbet düldülüne binmesi gerekir (378-379. b.); insân-ı kâmile ermenin yolu da muhabbettir (532-533. b.).

Aşk

Abdurrahmân el-Askerî *Mir'âtü'l-Işk* adlı eserinde "Işk bir sırr-ı İlâhîdür ta'bîre imkân yokdur." (Erünsal 2003: 170) sözleriyle, aşkı tanımlanamazlığıyla tanımlamıştır. Arapça "sarmaşmak" ma'nâsındaki "aşaka" mastarından türetilen aşk kelimesi, muhabbetin ileri derecesi olarak görülüp kelimenin kökündeki sarmaşmak yani yek-vücut olmak anlamını taşır. Tasavvuf geleneğindeki "vahdet-i vücûd" yani kulun kendi varlığından geçerek Hakk'ın varlığında yok olması, varlığın birliğine ulaşması da aşk kelimesinin kökündeki sarmaşarak yek-vücut olma anlamıyla örtüşmektedir. Yaratılmış olana karşı duyulan aşka "mecâzî", Yaratan'a karşı duyulan aşka da hakîkî aşk denir; mecâzî aşk hakîkî aşka giden bir köprüdür. Sûfîler kâinâtın yaratılışını "Ben gizli bir hazineydim; bilinmeyi arzu ettim, âlemi yarattım." kudsî hadisine bağlarlar. Abdurrahmân el-Askerî yine *Mir'ât'ta* "Ârifân-ı ehlu'llâh ışkdan murâdu'l-fu'âd cezbe-i İlâhîdür diyü buyururlar (Erünsal 2003: 184)" sözleriyle de aşkın amacının, Tanrı'nın kulunu kendine çekmesi olduğunu dile getirirken aşkı, Hakk'a karşı duyulan İlâhî/gerçek aşk bağlamında ele almıştır.

*Risâle'*de aşk çeşitli somut varlıklara benzetilerek somutlaştırılır: Aşk şaraptır, denizdir, güldür, buraktır, yoldur, ülkedir, defterdir. Aşkın sırrı cezbe, feyz ve hidayetle ortaya çıkar, aşk ilâhî nûrun ta kendisidir (414. b.); Hz. Peygamber aşk burakıyla Hak katına çıkmıştır (13. b.); Hakk'ın tecellîsiyle hayran olanlar aşk şarabıyla sarhoşturlar (74. b.); tâlib aşkla mesrur olacaktır, aşk dalgalı bir deniz gibidir (101. b.); aşk yarasıyla şehit olanların kefeni kanlıdır (112. b.); aşk dalgalarından dolayı sîneler parçalanmıştır (b.); aşk şarabı tertemiz bir sarhoşluk vericidir (114-115. b.); Hak aşkının nûrları tecellî eylediğinde aşkın sırları da görünür

olacaktır (141. b.); hâl ehlini sarhoş eyleyen Allâh aşkının şarabıdır, kul Hak aşkına düşerse Hakk'ın feyzi de o kula ulaşır (221-222. b.); kişi aşk şarabıyla sarhoş olmadıkça bu dünyadaki unsurlardan kopamaz (236. b.); aşk meclisine bir an misafir olanlar irfân ehliyle beraber olurlar (244. b.); muhabbet mektebinde hoca olan aşk, daima aşk diliyle söyler ancak görenler onu bir insan anlatıyormuş sanır (253-254. b.); Hak aşkı cânın cânıdır, aşkın cânı ise Allâh'tır (256. b.); aşk kadehindeki şarap âb-ı hayattır, bu şaraptan ilk sarhoş olanlar resuller, daha sonra ise âriflerin cânıdır (267-268. b.); velî ledün şarabının meyhanesi ve aşk şarabının sarhoşudur, aşk şarabının sakisi önce enbiya sonra evliyâdır (270-271. b.); aşk, dünyadaki en yüce maksad ve en ulu istektir (274. b.); cân, aşk şarabıyla sarhoş olunca aklın hesabını bir kenara atıp huzur bulur, böylelikle cânın başı aşkla hoş olur ve dikbaşı nefis hiçbir şey yapamaz hâle gelir (280-281. b.); aşk bahçesinin gülü kemâl ehlini meyhane düşkününü yapar (302. b.); bu âlemde aşkı bulan sonunda Hakk'ın dîdârını görenlerden olur (315. b.); aşk, kişiyi dünyâda seçkin bir konuma eriştirir (380. b.); aşk yolunda yürüyenler, aşkın sonu olmadığını söylerler (383. b.); aşk sırrı hangi diyarda bulunsa o diyar güzelleşir (443. b.); aşk şarabına ölümsüzlük suyu derler (495. b.); aşk şarabını içmek mertlerin işidir, onu içtenlikle içenler hayran olurlar (517. b.); cân, aşk şarabıyla sarhoş olmasa bu dünyada derdine derman bulamaz (523. b.); Hakk'ın sırlarını öğrenmek için aşkın kılavuzluğuna ihtiyaç vardır, âşıkların yüzü aşkla güler, aşk kadehini görenlerin akli başından gider, duyanlar ise hayran olup dehşete kapılır (561-563. b.).

Cezbe

Coşkun bir tabiata sahip Melâmîlerin çokça zikrettikleri hâllerden biri de "cezbe"dir. *Risâle'*de 52 yerde cezbeyle birlikte cezbeye tutulmuş anlamındaki meczûb da zikredilmektedir. "Cezbe Arapça kendine çekmek anlamına gelir. Allâh'ın kulunu kendi hazretine çekmesi. Cezbe, riyazet ve ibâdete devamla hislerin yok olmasıdır. Cezbe, Hakk'a vusuldür. Cezbede şart, kabiliyete bağlıdır. Bu kabiliyet sonradan kulun çabasıyla oluşmaz; Allâh tarafından bahşedilmiş(vehbî)tir. İki türlü cezbe vardır: 1. Gizli (hafî) cezbe: Kulun Hakk'ı sevmesi. 2. Açık (celî) cezbe: Hakk'ın kulu sevmesi." (Cebecioğlu 2009: 128-129)

Nedür câm-ı hidâyet fazl-ı Sübhân
Zuhûr-ı feyz ü cezbe lutf u ihsân (*Risâle* 37. beyit)

Olan hum-hâne-i vahdetde mihmân
İrişür feyz-i cezbe lutf u ihsân (*Risâle* 228. beyit)

Zuhûr-ı feyz ü cezbe lutf-ı Hak'dur
Vilâyet 'ilmi bu câna sebakdur (*Risâle* 252. beyit)

beyitlerinden de anlaşılacağı üzere cezbe, Hakk'ın lütuf ve ihsânıyla kuluna verdiği bir hâldir. Aşk ve hidâyetle birlikte şaraba benzeten cezbe diğerleriyle velâyet sırrının ortaya çıkmasının şartlarındandır (51. b.). El-Askerî sultana Hak tarafından cezbe verilmesini ve onun ölümsüz, ebedî bir hayatı olmasını diler Tanrı'dan (220. b.); vahdet meyhanesine misafir olana Hakk'ın lütuf ve ihsânı olarak cezbe erişir, yani Hak onu kendine çeker (228. b.); cezbenin zuhûru kâmil insanın alametleri arasında sayılır (245. b.); meczûb olan kimse Hakk'ın sevgilisidir, onun cezbesi bu hâline tanıktır (371. b.).

Abdurrahmân el-Askerî, cezbe hâlinin de aşk gibi tanımlanamayacağını, ancak cezbede olanların benzersiz bir lezzeti tattıklarını, bu dünyayla bütün bağlarını kestiklerini, cezbe hâlineden bir an bile ayrılmak istemediklerini, cezbeden bir an ayılmayı ölüm gibi gördüklerini ve cezbenin ancak farâgat ve kanâatle mümkün olduğunu *Mir'ât*'ta şu sözlerle dile getirir: "Cezbe-i İlâhî bir keyfiyettür ki ta'bîri mümkün degüldür ve lezzetde bir lezzettür ki ne dünyâda ve ne ma'nâda misâli yokdur. Ervâh-ı âşıkân bî-dehen nûş iderler. Meclisde ne câm ne kadeh ne peymâne ne sebû görünür, ammâ bâde-nûşân-ı Lâ-yezâlî mest ü meczûb olup kendülerde bir keyfiyyet görürler. Ve ol keyfiyyet cân u dili ta'allukât-ı mâ-sivâdan bi'l-küllîye kat' eyler. Pâk cânlar sâf diller eyle niyâz iderler ki hiçbir lahza ve bir ân andan hâlî olmayalar. Ve bir tarfe'tü'l-'ayn ol keyfiyyetden ayılıp humâra râzı degüllerdür. Dervîş ki bir mikdâr huşyâr ola kendüyi ölmüş sanur. Ve her cân ki meczûb ola ferâgat, kanâ'at anun lâzimesidür (Erünsal 2003: 179)".

Ma'nâ

*Risâle'*de 13 beyitte "hâl ü ma'nî, zuhûr-ı ma'nî, arş-ı ma'nî, be-ma'nî, Hızr-ı ma'nî, pîr-i ma'nî, ma'nî, bahr-i ma'nî, feyz-i ma'nî gülzâr-ı ma'nî" şekillerinde geçen ma'nâ kavramının karşılığını müellif,

Her biri bir dürlü söz söylediler
Ehl-i Hak ma'nî diyü söylediler

Ma'nîden maksûd olan Hak'dur 'ayân
*Mesnevî'*de böyle kıldılar beyân

Guft el-ma'nî hüva'llâh şeyh-i dîn
*Bahr-i ma'nîhâ-yı Rabbu'l-âlemîn*⁶

'Akl-ı kül didi ana hem Bâyezîd
Her nefes Hak'dan diler *hel min mezîd* (*Risâle* 460-463. beyitler)

⁶ "Âlemlerin Rabbi'nin ma'nâ denizi, din şeyhi 'Ma'nâ Allâh'tır.' dedi." (Karaismailoğlu 2007:142). Mevlânâ'nın bu beytinin iki ayrı tercüme ve şerhinde konu şöylece açıklanmaktadır: "Didi el-ma'nâ hüva'llâh şeyh-i dîn / Ya'nî ol mahbûb-ı Rabbu'l-âlemîn (Din büyüğü, yani âlemlerin Rabbi'nin sevgilisi "El-ma'nâ hüvallah" dedi.) (Çelebioğlu 1967: I/131). "Şeyh-i dîn ta'bîrinin kime râcî' olduğu hakkında şürrâh-ı kirâm hazarâtı muhtelif mütâlaalarda bulunmuşlardır. Ankaravî hazretleri buyururlar ki: "Sürûrî ve Şem'î, Sadreddîn Konevî hazretleri demiş iseler de, tahsîse delilleri yoktur. Kibârdan bir başkası veyâhud Şeyh-i Ekber olması baîd değildir. Çünkü Hz. Şeyh-i Ekber'in bu mazmûn üzere kitâblarında kelâmı çoktur; fakat "el-ma'nâ hüvallah" sözü aynen mütedâvil olan kitâblarında yoktur." Hind şârihlerinden İmdâdullâh Çiştî (k.s.) ve Muhammed Rızâ hazretleri buyururlar ki: Murâd ya Şeyh Cüneyd veya Şeyh-i Ekber'dir. Nitekim Cenâb-ı Şeyh-i Ekber 'Kül, bir ibâredir ve sen ma'nâsın.' buyurur. Yine Hind şârihlerinden Şeyh Muhammed Efdâl hazretleri buyurur ki: "Şeyh-i dîn, Hz. Ali (k.v.) efendimizden ibârettir; ve 'El-ma'nâ hüvallah' buyurmuştur. Ya'ni nasıl ki elfâzda maânî mevcûd ise, böylece her bir şeyde Hak mevcûddur." Fakîr, "şeyh-i dîn" ile Ferîdüddîn Attâr hazretleri murâd buyrulduğuna zâhibim, zîrâ Cenâb-ı Attâr 14 yaşlarında iken Hz. Pîr'e *Esrârname*'lerini hediye etmişler idi ve bu kitâbı dâimâ yanlarında bulundururlar idi. Ve bu ma'nâyı Hz. Attâr şu beytinde beyân etmiştir: "Tuyî ma'nî vü bîrûn-ı tu ismest / Tuyî genc heme 'âlem tılsıme" *Ma'nâ sensin ve senin hâricin isimdir; sen hazînesin ve bütün âlem tılsımdır.* Ya'nî sen ma'nâsın ve senin hâricin ve gayrın olan sûretler ancak isimdir; ve suver-i âlem senin hazîne-i vücûdun üzerine bir tılsımdan ibârettir. Cenâb-ı Attâr 124 yaşında iken Cingiz vak'asında şehîd edilmiştir. "Şeyh-i dîn" ile, dînin büyüğü ve eskisi ma'nâsı murâd buyrulur (Konuk 2011: II/395-396)."

beyitlerinden anlaşılacağı üzere “Allâh” olarak vermektedir. Malum olduğu üzere her kelimenin taşıdığı bir ma'nâ vardır. İbni Arabî metafiziğinde de her varlık bir kelime olarak düşünülür. İbni Arabî *Füsûsu'l-Hikem*'de “Allâh'ın kelimeleri varlıkların hakikatlerinden başka bir şey değildir.”, “Varlıkları Allâh'ın tükenmez kelimeleridir. Çünkü onlar kün sözünden meydana gelmişlerdir ve kün (ol) Allâh'ın kelimesidir.”; *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*'de “Mümkünler Allâh'ın tükenmeyen kelimeleridir.” (Demirli 2005: 406) cümleleriyle varlıkları kelime olarak gördüğünü dile getirir. Yine İbni Arabî'nin teorisini olduğu vahdet-i vücûd anlayışına göre Tanrı isim, sıfat ve fiilleriyle her varlıkta tecelli eder, yani her kelimedede nasıl ma'nâ varsa her varlıkta da Tanrı'nın tecellileri vardır, bu durumda ma'nâ ile kastedilenin Tanrı olduğu daha sarîh bir şekilde görülmektedir.

Velâyet, Evliyâ, Kutb, İnsân-ı Kâmil, Efrâd, Ricâl, Kırklar

“Ermişlik, Hakk'ın kulunu, kulun Mevlâ'sını dost edinmesi, Allâh ile kulu arasındaki karşılıklı sevgi ve dostluk; Allâh'ın kulun (ibâdet, tâat gibi) işleri kendi üzerine alması; Allâh'ın kulun, kulun da Allâh'ın velisi (vekili) olması. (Uludağ 2005: 278)” ifadeleriyle tanımlanan velâyet kavramı zaman içerisinde bir statü, hatta bir teori olarak şekillenmiştir. Velâyet teorisini ortaya koyup şekillendiren ilk isimler Hakîm-i Tirmizî (ö. 932), Şehabeddin-i Sühreverdî-i Maktûl (ö. 1191) ve ona en mükemmel şeklini veren Şeyhü'l-Ekber İbni Arabî(ö. 1240)'dir (Ocak 2021: 110). Halk arasında “erenler”, “uçler, yediler, kırklar” ya da “ricâlullâh(Allâh'ın adamları), gayb erleri” şeklinde ifadesini bulan İbni Arabî'nin velâyet teorisi, eserlerinden derlenip özet olarak şöylece ifade edilmiştir:

“Ricâlü'l-gayb terimi sözlük anlamıyla ‘Gayb Adamları’ anlamına gelir ve tasavvufî irfânda bu, rûhânî âlemde yaşayan ve Tanrı'nın temsilcileri olarak görülür dünyayı yöneten, böylece kendi kozmik ve insanî fonksiyonlarını icrâ eden insanlara işaret eder (Chittick 2008:45).” “Bazı rivâyetlere göre gayb adamları⁷ iki çeşide ayrılabilir. Birincisi “Sayı Adamları” (ricâlü'l-aded)⁷ olarak bilinir ve durağan, değişmez bir merâtibe sahiptirler; dolayısıyla sayıları asla değişmez Bunların önderi,

⁷ Sayı adamları iki imam, dört direk (evtâd), yediler (nücebâ), on ikiler (nükaba) dir.

zamanın en kâmil insanı ve beşerî âlemin çevresinde döndüğü bir eksen olan ‘Kutub’dur. Dış görünüşüyle Kutub sıradan ve dikkat çekmeyen bir kişi olabilir; ama içeriden görüldüğünde, metinlerin diliyle söyleyecek olursak; ‘İşlerin idaresini ellerinde tutar’ (Chittick 2008: 46).” “Gayb adamlarının ikinci çeşidine gelince, bunların sayıları sabit değildir ve bunlar ortam ve şartlara göre çeşitli roller oynarlar. Bunların çoğu Kutb’un otoritesi altına girer; ama ‘münzeviler’ olarak bilinen bir grup onun sahası dışında kalır (Chittick 2008:46).”⁸

Birçok tarikatte kendisine yer bulan bu velâyet teorisi, özellikle de “kutup” inancı, Bayramî-Melâmîlerinde adeta mümeyyiz vasıf haline gelmiş ve bu tarikat mensupları kendi pirlarını “insân-ı kâmil”, “sâhibü’z-zamân” ya da “kutbu’z-zamân” ifadeleriyle vasıflandırmışlardır. Bayramî-Melâmîlerindeki bu kutup inancının siyasi bir boyutunun da bulunduğu, bu yüzden Osmanlı idaresinin daima ihtiyatlı ve müteyakkız olduğu yönünde tespitler bulunmaktadır. Hatta yukarıda zikredilen Pîr Alî-yi Aksarayî’nin İbrahim bin Edhem’le ilgili sözlerini de böyle bir siyasi söylem olarak gören ve Bayramî-Melâmîlerinin Osmanlı iktidarına karşı muhalif bir duruş sergilediğini belirten araştırmacılar olduğu gibi (Ocak 2021:301-302; 1998:251-268) kutup inancının sadece siyasi bir söylem değil, masum bir düşünce olabileceğini belirten araştırmacılar da vardır (Kemikli 2003: 12). *Risâle*’de hassaten dönemin hükümdarı Kanûnî Sultân Süleymân uzun uzun övüldüğü için bu kavramlara böyle bir siyasi ideolojik anlam yüklemek pek mümkün görünmemektedir.

Risâle’ye göre velâyet bir sırdır, bu sır kimi zaman hidâyet, aşk ve cezbe şarâbıyla (51. b.) kimi zaman dalgalı bir denize benzeyen hidâyetle yükselerek (306-307. b) görünür olur. Askerî “Der-Beyân-ı Ahvâl-i ‘İşk-ı Dil-nüvâz ve Seyr-i Sırr-ı Vilâyet Ez-Hicâz” başlığı altında velâyet sırrının Hz. Ali ile Hicaz’dan çıktığını, Selmân-ı Fârisî ve Hasan-ı Basrî’nin ona mürid olduğunu, sırrın şark memleketlerini dolaştıktan sonra Rûm (Anadolu) ülkesine geldiğini, Anadolu halkının bu sırta tâlip olduğunu,

⁸ Kutb, kutbu’l-aktâb, iki imam, dört evtâd, üçler, yediler, kırklar vs. ricâlü’l-gayb tabir edilen bu toplulukla ilgili olarak 16. yüzyıl Mevlevî dervişlerinden Mahremî’nin *Risâle-i Cevâhirü’l-Esrâr* adlı eserinin dördüncü bölümünde oldukça derli toplu izâhat yer almaktadır (bkz. Özkan 2020: 84-96 / 158-172).

sırrın nereye gittiye orayı güzelleştirdiğini anlatır. Bir başka yerde de hâl ile velâyeti paraya benzeterek ona müşteri olunması ve cân verilerek alınması gerektiğini söyler (537-538 b.). Ma'ârifin güle, sözün de onun çiçeklerine benzetildiği bir başka beyitte velâyetin hâl ve ma'nâ feyzinden ibâret olduğunu anlatır (484. b.).

Der-Beyân-ı Ahvâl-i İnsân-ı Kâmil ve Nişânhâ-yı Kutbü'l-Aktâb başlığı altında ve farklı yerlerde kutb-ı zamânın özellikleri dile getirilir. Kutbun en önemli nişânı, nişânsız olmasıdır, bu yüzden zahire takılıp kalan şeyhler onu tanıyamazlar (416-418 b.). Kutb-ı zamânın bir nişânı da tasarruf sahibi olması yani Chittick'in yukarıdaki tabiriyle, işlerin idaresini ellerinde tutmasıdır. Tasarruf kavramı sözlükte "Kerâmet göstermek, olağanüstü yollardan iş yapmak ve tesir etmek; insanlara ve eşyaya hükmetmek ve onları idare etmek; Allâh'ın eşyayı ve bütün varlıkları velisine musahhar kılması. Hakikatte tasarrufta bulunan (mutasarrıf) Allâh'tır; fakat veliler de himmetleriyle varlıkları üzerinde tasarrufta bulunurlar (Uludağ 2005: 344)" ifadeleriyle açıklanmaktadır. Abdurrahmân el-Askerî'ye göre tasarruf sahibi olan kişi tasarrufu altındaki hiçbir işi ertelemez; hâl ehlidir, ona duyulan muhabbet sâlikin ruhunu sarhoş eder (535-538. b.). Velâyet ehlinin armağanı (tasarrufu) doğudan batıya dünyanın her yerine ulaşır (350. b.). Kutb-ı zamanın bir diğer vasfı da cezbe, feyiz ve hidayet ehli olmasıdır (252, 453. b.). Yukarıda zikredilen üçler, beşler yediler kutbun hizmetkârları olup kendilerine emrolunursa sırrı söylerler ve isteyen olursa da kutbun nişânını gösterirler (420-421. b.). Kutupla aynı kişi olan insân-ı kâmilin ayırt edici özelliği de hâl ehli olmasıdır, hâl ehli olmayan kişi sadece laftan ibarettir ve insân-ı kâmil olamaz:

Nişânı kâmil insânun durur hâl

Eger olmaz-ısa hâl ola pür-kâl (*Risâle* 524. beyit)

İnsan-ı kâmil hususunda eserin 481. beyitten itibaren başlayan bölümde insân-ı kâmil bulma ve ona tabi olma konusu işlenir. Ancak burada sâlike birtakım uyarılarda bulunulur ve hırka, taç, risâle, riyâzet, cennet gibi kavramları kullananlara dikkat etmesi gerektiği söylenir (499-505. b.) Bu bağlamda müellif *Mir'ât*'ta da aynı şeyleri söyler: "Ba'zılar künc-i halvetde mütemekkin ve kûşe-i gârlarda sâkin ve mutavattın olup

aç ve susuz keşf-i hayâlâta kapılmışdır...ba'zı cemâ'at esîr-i tâc ve hırka ve risâle sâhibi olup murakka'lar geyüp kisveler peydâ idüp devr iderler. Her biri keşf ü kerâmât satup hâli kâle değışüp ehlu'llâh menâkıbından ve ehl-i hâl kelimâtından münâsebet ile bir ki lafz ugrılayup hîle ve hud'a ile satup halâyıkı gırr iderler. (Erünsal 2003: 25)".

Şeyhler arasında bir grup daha vardır ki onlar da daima halka ma'ârif satarlar, yani irfân ehli olduklarını söylerler, süslü sözlerle, semâ ve dans ile güzel âyinlerle tuzak kurarlar, onları görenler de dervişliğin bu olduğunu sanırlar ve bu tuzaklara düşerler. Allâh sâlikleri bukişilere bağlanmaktan semâ ve raksa meyletmekten korusun; çünkü bu taife feyiz, (510-516. b.). Bâyezid bile gördüğü doksan dokuz şeyhte kemâli bulamamış ancak Câfer-i Sâdık onu Hakk'a yönlendirmiştir (528-531. b.).

Hâl

Tasavvuf sözlüklerinde: "Arapça, hâl, durum demektir. Zikir, hüznün sevinç gibi durumlarda kalbe gelen şeye denir. Bu bast, kabz türünden birşey olur; geçicidir. Kâşânî'ye göre, bu durumun kalıcı olmasına, makam denir; sûfînin bulunduğu durum ve zama'nâ göre değışkenlik arz eder (Cebecioğlu 2009:245)"; "İnsanın irâdesi ve çabası olmadan sırf Allâh'ın bir lutfu olmak üzere kalbe gelen ma'nâlar(feyz, bereket, marifet, his ve heyecan) (Uludağ 2005: 154)." ifadeleriyle tanımlanan "hâl" de *Risâle*'de sıkça karşılaşılan kavramlardandır. Velâyet hâli, aşk hâli gibi terkipler biçiminde de görülebilen bu kavram daha çok "kâl" ile birlikte kullanılır. Tanrı nasıl ki yarattıklarından kimini hidayete kavuşturup kimini dalâlette bırakıyorsa kimine hâl verip kimini de kâl'de bırakmıştır (209. b.). Söz, anlamına gelen kâl, tasavvufî söylemde, sürekli hakikatin sözünü edip samîmî olmadıkları için bir türlü hakîkate yani hâle erişemeyenlerin niteliği olarak görülür ve bunlara ehl-i kâl denir; kâl ehli sürekli konuşur ama bu bir hâl değıldir, onların bütün işi gücü dedikodu gibidir (516. b.). Hâlbuki Tanrı'ya samîmî bir şekilde ulaşmak isteyenler O'nun lutfuyla feyiz ve berekete erişir ve bunlara ehl-i hâl denir. Zâten velâyet de Hakk'ın feyzi, yani hâldir (535. b.). Hâli bulanlar nûr ehli olmuş ve hâl, onlara sır perdelerini açmıştır (234. b.). Hâle ulaşanlar hâlde kalmayıp kâle de aldanmayanlardır (485. b.). "Gerçek" denilen velîlerin hâlerinden anlaşılmaktadır ki cihân insan, insan da cihândır (368. b.) yani makrokozmoz olan kâinât ile mikrokozmoz olan insan aslında birdir.

Cihânda her iddia sahibi olana gerçek er (velî) denmemeli, hâl ehlini bulmaya çalışmalıdır (370. b.). Maksat hâl sâhibi olma yani Hakk'ın feyiz ve lutuflarına mazhar olmaya çabalamaktır (387. b.).

Cevâhirü'l-İrfân / Risâle-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk'ın Dili ve Edebî Özellikleri

Klasik Türk edebiyatında şiirin tanımı yapılırken “mevzûn ve mukaffa söz” ifadesiyle vezin ve kafiye'nin önemi daima vurgulanmıştır. Buradan hareketle manzum metinlerin şekil incelemelerinde bu iki konu üzerinde özellikle durulmuştur. Çalışmamızın konusunu oluşturan *Risale'*ye bu açıdan baktığımızda bir uyumsuzluğun olduğu görülmektedir. Abdurrahmân el-Askerî, vezinde oldukça dikkatli davranmasına rağmen kafiye'de tam tersi bir tavır takınarak örneğine az rastlanır hatalar yapmıştır.

Vezin konusunda dikkati çeken ilk durum, eserin baştan sona aynı vezinle yazılmamasıdır. Genelde hacimli mesnevilerde karşılaşılan bu uygulamayı şair ileri bir boyuta taşıyarak 565 beyitlik eserinde iki farklı vezni münâvebeli olarak kullanmıştır. Buna göre 1-31 arası fâ'ilâtün/ fâ'ilâtün/ fâ'ilün; 32-406 arası mefâ'ilün/ mefâ'ilün/ fa'ülün; 407-480 arası fâ'ilâtün/ fâ'ilâtün/ fâ'ilün ve 481-565 arası mefâ'ilün/ mefâ'ilün/ fa'ülün vezniyle kaleme alınmıştır.

Abdurrahmân el-Askerî, yukarıda da belirtildiği üzere vezinde oldukça başarılıdır; zîrâ birçok beyitte ahenk ve ma'nâ uyumunu tutturarak akıcı bir söyleyiş yakalamıştır. Sık sık Arapça iktibaslar yapmasına rağmen bu kısımlarda bile vezin hatalarına mahal vermemiştir. Aşağıdaki beyit buna güzel bir örnektir:

Zulmeti küfrün ola senden harâb
Diyeler *yâ leytenî küntü turâb*

565 beyitten oluşan *Risale'*de en çok kullanılan kafiye çeşitleri sırasıyla mürdef ve mücerredir. Bunları mukayyed ve müesses kafiye'ler takip etmektedir. Divan şiirinde kafiye kelimelerinin farklı olması gerektiği belagatçilerin özellikle belirttikleri bir durumdur. Şairler de buna dikkat ederek bir beyitte aynı kafiye kelimesini kullanmak gibi bir

hataya nadiren düşmüşlerdir. Abdurrahmân el-Askerî, *Risale'*sinde tam yirmi bir beytin her iki mısrasında da aynı kafiye kelimesini kullanmıştır. Birkaç beyitte olsa dikkatsizlik ya da zorunluluktan kaynaklandığı düşünülebilecek böyle bir durumun yirmi bir beyitte görülmesi şairin kafiye konusunda gelenekteki kurallara tam bağlı olmadığını akla getirmektedir. Kafiye özgürlüğünün olduğu mesnevi nazım şekliyle yazılan bir eserde bu türden bir uygulamanın olması oldukça dikkat çekicidir. Aslında redif olması gereken bu kelimelerin kafiyesiz şiir olamayacağı gerçeğinden hareketle kafiye kelimesi görevinde kullanıldığı aşikârdır:

Be-zâhir vasfıdur çün zıll-ı **Allâh**
Be-ma'nî kalbidür mir'ât-ı **Allâh**

Esîr itdün ganîsin ü **fakîrin**
Ganî itdün bu milkün hep **fakîrin**

Elestün demlerinden hâzır **ervâh**
Belî didiler anda bî-şek **ervâh**

Bulur feyz ehlini eyler **teveccüh**
Ki feyz ü cezbeden irsün **teveccüh**

Ki cânun cânı 'ışk-ı Hak **olupdur**
Velîkin 'ışka cân Allâh **olupdur**

Her biri evsâf-ı Hak **söylediler**
'Âşıkân 'ışkı sorup **söylediler**

Bunun haricinde eserde ikvâ, ikfâ ve îtâ gibi kafiye kusurları da vardır:

- Revinin farklı olmasından kaynaklanan ikfâ:

Evliyâ vü enbiyâ münkad ana
Her birinün kalbidür mir'ât ana

- Tevcihin farklı olmasından kaynaklanan ikvâ:

Ziyâ viren cihâna nûr-ı Hak'dur
Girür her gönüle kapu açıkdur

Yüzinde nûra tersâ-peçe dirler
Bu dilde ıstılâhı böyle korlar
Çün olur 'ışk-ıla cânun başı hoş
Tasarrufdan kalur bu nefsi ser-keş

- Aynı kafiye'nin tekrarından kaynaklanan îtâ:

İderdi bezm-i cânı rûh ile râh
Belî didiler anda bî-şek ervâh

Revân oldu bu milke çünki ervâh
Mekân oldu olara şekl ü eşbâh

*Risale'*de kafiyeyle ilgili belirtilmesi gereken bir diğer husus şairin bazı kelimeleri sık kullanmasıdır. Bu yönüyle risaledeki kafiye kelimelerinin çeşitliğinin zayıf olduğu söylenebilir. Söz gelimi Hak'dur/sebakdur şeklinde oluşturulan kafiyeler aynı sırayla üç beyitte geçmektedir. Öye ki ilk örnekle ikincisi arasında sadece üç beyit vardır:

Hediye cân iline 'ışk-ı **Hak'dur**
Ledün 'ilmi okınur bir **sebakdur**

Zuhûr-ı feyz ü cezbe lutf-ı **Hak'dur**
Vilâyet 'ilmi bu cânâ **sebakdur**

'Ulûmun menşe'i 'ilm-i **Hak'dur**
Ledün 'ilmi gönülde bir **sebakdur**

Divan edebiyatı tarihinde Necâtî ile başlayan ve Zâtî, Bâkî, Şeyhülislam Yahyâ gibi şairlerle devam eden akıcı ve ahenkli bir söyleyişin yanı sıra halk tabirlerine, atasözü ve deyimlere bolca yer veren bir üslûp gelişmiştir. Abdurrahmân el-Askerî, böylesi bir dönemde yaşamasına rağmen bu etkilerden uzak kalarak mensur eserlerinde süslü nesri kullanmış, manzum eseri *Risale'*de de bu tavrını devam ettirmiştir. Bunun neticesinde Arapça ve Farsça unsurların ağırlıkta olduğu bir dil ortaya çıkmıştır. Ayrıca *Risale'*de kaynakları genellikle Arapça ve Farsça olan tasavvufî konuların işlenmesi de dil üzerinde etkili olmuştur. Birçok beyitte bazı ek ve fiillerin haricindeki bütün kavramlar Arapça ve Farsçadır:

Safâdan nûş **ola** câm-1 hidâyet
‘Ayân **ola** hemân sırr-1 vilâyet

Şeh-i devrân-1 ‘ârif zinde-dildür
Muhıbb-i evliyâdur hayli yıldur

Be-zâhir vasfıdur çün zıll-1 Allâh
Be-ma’nî kalbidür mir’at-1 Allâh

‘Ulûm-ıla ma’ârif lutf u ihsân
Nihâdunda komışdur fazl-1 Sübhân

Sonuç

Bu çalışmada incelenen ve *Risâle* kısa adıyla zikredilen eser, iki farklı telif, iki farklı isme sahip olma ve müellifi kesin olarak bilinmemesi gibi sorunlarla maluldü. Bu çalışma ile sözü edilen sorunlar çözülmüştür:

1. Dört nüshası mevcut olan bu eserin nüshaları ikişerli gruplandırılabilir. Bu gruplardan ilki MŞ ve G nüshaları olup her biri 356 beyittir. İkinci grupta ise 410 beyitlik HM, 540 beyitlik AE nüshaları bulunmaktadır. Nüshalar arası karşılaştırma sonucu ikinci grup nüshalardaki dönemin hükümdarı Kânûnî Sultan Süleyman’a ilişkin yaklaşık 210 beytin 17. ve 20. asırlarda istinsah edilen MŞ ve G nüshalarında yer almadığı görülmüş ve bu beyitlerin Oğlan Şeyh adıyla marûf Melâmî-Bayramî şeyhi İsmâil-i Ma’şûkî’nin Kânûnî dönemindeki idâmına bir tepki olarak, Melâmî olduğu düşünülen müstensih tarafından eserden çıkarıldığı sonucuna varılmıştır.
2. Eserin adı yukarıda zikredilen iki nüsha grubundan ilkinde *Risâle-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk* olarak kayıtlıyken ikinci gruptaki HM’de *Risâle-i Cevâhirü’l-İrfân* olarak görülmekte, AE’de ise isim belirtilmemektedir. Ancak bütün nüshaların sebep-i telif kısmında esere *Cevâhir-i İrfân* adının verildiği görülmüştür. Bu durumda iki ismin de aynı eseri gösterdiği anlaşılmıştır.

Bu sebeple eserin her iki isimle de anılmasının yerinde olacağı sonucuna varılmıştır.

3. Hiçbir nüshada adı geçmeyen müellif meselesi de Gölpınarlı ve Erünsal'ın daha önceki çalışmalarındaki ipuçları değerlendirilerek ve Abdurrahmân el-Askerî'nin *Mir'âtu'l-Işk* adlı eseriyle yapılan muhteva karşılaştırması sonucunda, örtüşen birçok mısra ve beyit bulunduğu tespit edilmiş ve müellifin Abdurrahmân el-Askerî olduğu sonucuna varılmıştır.
4. Bu çalışmayla Bayramî-Melâmî edebiyatının bir eseri daha gün yüzüne çıkarılarak tasavvuf ve edebiyat tarihi araştırmacılarının dikkatine sunulmuştur.⁹

Kaynakça

- Abdurrahmân el-Askerî, *Risâle-i Cevâhirü'l-İrfân*, Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Koleksiyonu Manzum nu. 908/1.
- Abdurrahmân el-Askerî, *Risâle-i Cevâhirü'l-İrfân*, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu nu. 3766.
- Abdurrahmân el-Askerî, *Risâle-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk*, Mevlânâ Müzesi Abdalbâkî Gölpınarlı Kütüphanesi nu. 159/I, vr. 1-13.
- Abdurrahmân el-Askerî, *Risâle-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk*, Süleymaniye Kütüphanesi Mihrişah Sultan Koleksiyonu nu. 203, vr. 63-76.
- AYÇİÇEĞİ, Bünyamin (Haz.) (2020), *La'lîzâde Abdalbâkî Hak Âşıklarına Rehber Hediyetü'l-Müştâk*, İstanbul: Ketebe Yayınları.
- BOLAT, Ali (2011), *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- CEBECİOĞLU, Ethem (2009), *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları.
- CEYLAN, Ömür (2007), *Tasavvufî Şiir Şerhleri*, İstanbul: Kapı Yayınları.

⁹ 565 beyit olan *Risâle* metni, uzunluğu sebebiyle Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi'nin yayın ölçütlerine uymadığı için burada verilememiştir; ancak tenkitli metni daha sonra bir kitap çalışması olarak ilim âleminin istifadesine sunulacaktır.

- CHİTTİCK, William (2008) (Der. ve Çev. Turan Koç), *Varolmanın Boyutları, Tasavvuf ve Vahdetü'l-Vücûd Üstüne Yazılar*, (3. bs.), İstanbul: İnsan Yayınları.
- ÇELEBİOĞLU, Âmil (1967) (Haz.), *Mesnevî-i Şerîf Manzûm Nahifî Çevirisi*, (VI cilt), İstanbul: Sönmez Neşriyat.
- DEMİREL, Mustafa (2005), *İbrahim Tennûrî Gülzâr-ı Ma'nevî Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- DEMİRLİ, Ekrem (2005) (Çev.), *Suad El-Hakim İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- ERAYDIN, Selçuk (2008), *Tasavvuf ve Tarikatlar*, (8. bs.), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- ERÜNSAL, İsmail E. (2003), *XV-XVI. Asır Bayramî-Melâmîliği'nin Kaynaklarından Abdurrahmân El-Askerî'nin Mir'âtü'l-Işk'ı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GÖLPINARLI, Abdülbâkî (2003), *Mevlânâ Müzesi Abdülbâkî Gölpınarlı Kütüphanesi Yazma Kitaplar Kataloğu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GÖLPINARLI, Abdülbâkî (2011), *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- KARAİSMAİLOĞLU, Adnan (2007) (Çev.), *Mesnevî Mevlânâ*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KONUK, A. Avni (2011), *Mevlâna Celâleddîn Rûmî Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, İstanbul: Kitabevi.
- OCAK, Ahmet Yaşar (2003), *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, (3. bs.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- OCAK, Ahmet Yaşar (2021), *Tasavvuf, Velâyet ve Kâinatın Görünmez Yöneticileri*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- ÖZKAN, Ferudun Hakan (2011), *Bostanzâde Yahyâ Gül-i Sad-Berg (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Ankara.
- ÖZKAN, Ferudun Hakan (2020) (Haz.), *Mahremî Söylenmemiş Harfler Risâle-i Cevâhirü'l-Esrâr*, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Sarı Abdullah Efendi (1288), *Semerâtü'l-Fuâd*, İstanbul: Matba'a-i Âmire.

ŞİMŞEK, Selami (2017), *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Litera Yayıncılık.

ULUDAĞ, Süleyman (2005), *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, (2. bs.), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

